

PIOTR MIGOŃ, EDYTA PIJET-MIGOŃ

Wyższa Szkoła Bankowa we Wrocławiu

**SOKOŁOWSKO JAKO POTENCJALNE CENTRUM
RUCHU TURYSTYCZNEGO W SUDETACH ŚRODKOWYCH –
SZANSE I BARIERY**

Abstract

Sokołowsko as a potential centre of tourism in the Middle Sudetes –
opportunities and barriers

Sokołowsko is a medium sized village in the Kamienne Mountains. In the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century it was one of the most popular health resorts in the Sudetes, but after World War II its tourist significance declined and many elements of tourism infrastructure fell into disuse. Nevertheless, the values of the natural environment and cultural heritage of its surroundings predispose the village to regain its tourism function and to return to the prosperous days of a famous tourism resort. The most promising option for Sokołowsko is its return to a spa resort, but geographical resources would favor its development as a holiday destination, even for extended stays. Lack of potential investors and a limited range of services appear as the main barriers for Sokołowsko to re-establish itself as a widely recognized tourism resort in the Sudetes.

Key words: spa tourism, tourism attractiveness, history of tourism, Sudetes

WPROWADZENIE

Sudety są jednym z najważniejszych i najczęściej odwiedzanych regionów turystycznych w Polsce, niemniej w ich obrębie jest zauważalna koncentracja przestrzenna ruchu turystycznego. Niektóre obszary, jak Karkonosze z przyległą Kotliną Jeleniogórską lub zachodnia część ziemi kłodzkiej z Górami Stołowymi, są odwiedzane masowo, podczas gdy pozostałe części polskich Sudetów cechują się umiarkowanym, a wręcz niewielkim zainteresowaniem. Różnorodne nasilenie popularności wśród turystów poszczególnych fragmentów Sudetów jest zjawiskiem o złożonych uwarunkowaniach, na które składają się walory przyrodnicze i kulturowe, stopień rozwinięcia infrastruktury turystycznej, dostępność komunikacyjna i intensywność promocji, ale ma ona do pewnego stopnia także korzenie historyczne (Potocki 2004). Miejsca cieszą się największym zainteresowaniem zostały współcześnie „odkryte” dla turystyki już w XIX wieku, gdy region sudecki należał do czołowych obszarów recepcyjnych turystyki w państwie pruskim (później niemieckim). Wówczas ugruntowana została między innymi popularność takich miejscowości turystycznych, jak Karpacz i Szklarska Poręba w Sudetach Zachodnich, czy uzdrowisk ziemi kłodzkiej: Kudowa-Zdrój, Duszniki-Zdrój i Polanica-Zdrój. Funkcję głównych ośrodków ruchu turystycznego pełnią one praktycznie nieprzerwanie do czasów obecnych.

Tak zwane Sudety wałbrzyskie, czyli geograficznie zachodnia część Sudetów Środkowych tworzona przez Góry Kamienne i Wałbrzyskie, należą do mniej popularnych fragmentów Sudetów. W przeciwieństwie do Karkonoszy i Gór Stołowych, są one równocześnie przykładem regresu funkcji turystycznej po 1945 roku, zarówno w ujęciu względnym, jak i bezwzględnym, czego dowodzi m.in. wyraźnie mniejsza liczba miejsc noclegowych w porównaniu z okresem przedwojennym (Potocki 2009). Jedną z możliwych przyczyn niewielkiej popularności i niskiej rozpoznawalności tego regionu może być brak jednej lub kilku wiodących miejscowości o wyraźnie zdefiniowanej funkcji turystycznej, które odgrywałyby rolę podobną jak Karpacz, Szklarska Poręba czy Kudowa-Zdrój. Na pewno funkcji takiej nie pełni największy w regionie Wałbrzych, postrzegany głównie przez pryzmat dziedzictwa przemysłowego i różnorodnych problemów społecznych. W pobliżu tego miasta znajduje się jednak kilka miejscowości, które mogłyby takie funkcje spełniać i de facto pełniły je w okresie przedwojennym. Należały do nich trzy uzdrowiska w sąsiedztwie Wałbrzycha: graniczące z nim Szczawno-Zdrój i Jedlina-Zdrój oraz położone nieco bardziej na południe Sokołowsko. To ostatnie było jedną z większych miejscowości turystycznych w całych niemieckich Sudetach i miało blisko 600 miejsc noclegowych (Potocki 2009), obecnie zaś odgrywa marginalną rolę w ruchu turystycznym regionu. Celem tego artykułu jest analiza potencjału turystycznego Sokołowska i jego najbliższej okolicy, szans rozwojowych oraz barier w rozwoju turystyki, tak aby możliwe było udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy Sokołowsko może odgrywać w niedalekiej przyszłości rolę analogiczną do tej odgrywanej przez wspomniane wcześniej miejscowości turystyczne Sudetów Zachodnich i ziemi kłodzkiej, czyli stać się regionalnym centrum ruchu turystycznego.

CZYNNIKI DECYDUJĄCE O ATRAKCYJNOŚCI TURYSTYCZNEJ MIEJSCOWOŚCI GÓRSKICH NA PRZYKŁADZIE SUDETÓW

Możliwości rozwoju funkcji turystycznej, a w szczególności turystyki pobytowej w miejscowościach górskich, są pochodną złożonych uwarunkowań przyrodniczych, historycznych, geograficznych i ekonomicznych. Dodatkowo ich waga zmienia się w czasie, wraz z rozwojem (lub regresem) infrastruktury transportowej, bazy noclegowo-gastronomicznej i działalności promocyjnej (Richards 2003). Na atrakcyjność miejscowości jako miejsca dłuższego pobytu wpływają zarówno walory jej samej i terenów w najbliższym sąsiedztwie, jak i walory dalszej okolicy, będącej w zasięgu jednodniowych wycieczek.

W Europie Środkowej korzenie popularności wielu miejscowości turystycznych tkwią w ich funkcji uzdrowiskowej, rozwijanej w niektórych przypadkach już od późnego średniowiecza (np. Łądek-Zdrój, Cieplice). Systematyczna rozbudowa infrastruktury uzdrowiskowej przyczyniła się w nich nie tylko do wzrostu liczby oferowanych miejsc noclegowych, ale spowodowała także wykształcenie interesujących i wizualnie atrakcyjnych zespołów przyrodniczo-krajobrazowych, których trzonem są parki zdrojowe. Ich obecność zaspokaja potrzebę kontaktu z przyrodą osobom, które z przyczyn zdrowotnych nie są w stanie podjąć się

wymagających większego wysiłku wycieczek po okolicy. Od XIX wieku bardziej zaczęto doceniać walory wypoczynkowe, w szczególności piękno górskiego i podgórskiego krajobrazu, a popularność zaczęły zyskiwać miejscowości położone w niższych częściach pasm i masywów górskich, dotąd opierające swoją ekonomiczną egzystencję głównie na rolnictwie, rzemiośle, ewentualnie drobnym przemyśle. Stopniowo coraz większego znaczenia zaczęły nabierać konkretne obiekty, traktowane jako walory krajoznawcze, zarówno samych miejscowości, jak i ich najbliższych okolic. Obiekty takie były celem wycieczek wczasowiczów, a dzięki synergicznym oddziaływaniom zaczynały przy nich powstawać elementy infrastruktury turystycznej (głównie restauracje), co podnosiło ich atrakcyjność. Rangę walorów krajoznawczych zyskiwały zarówno wyróżniające się twory przyrody – skałki, wodospady, przełomy rzeczne, odosobnione wzniesienia, punkty widokowe, jak i obiekty dziedzictwa kulturowego – ruiny średniowiecznych zamków, pałace, zabytkowe kościoły, często owiane legendami i ludowymi podaniami (Mazurski 2012). W oczywisty sposób, wraz z upływem czasu, w miejscowościach turystycznych przybywało walorów kulturowych. Obecnie w wielu miejscowościach turystycznych Sudetów przedmiotem zainteresowania turystów są obiekty wznoszone w XIX wieku, wyróżniające się stylem architektonicznym (domy zdrojowe, sanatoria, kościoły, zajazdy, pawilony wystawowe). Wraz z upowszechnianiem się narciarstwa rozwijała się funkcja turystyczna miejscowości cechujących się korzystnymi warunkami do uprawiania sportów zimowych. W Sudetach takimi miejscowościami są: Zieleniec w Górach Orlickich, Rzczałka w Górach Sowich i Sienna w Masywie Śnieżnika.

Oprócz walorów turystycznych ważną rolę odgrywa dostępność komunikacyjna, choć wraz z rozwojem sieci drogowej i upowszechnianiem transportu prywatnego przestała być ona znaczącym czynnikiem różnicującym. W przeszłości jednak najbardziej dynamiczny rozwój cechował miejscowości położone bezpośrednio przy trasach kolejowych, ewentualnie w ich bliskim sąsiedztwie. Między rozwojem miejscowości a rozwojem sieci kolejowej istniało zresztą ewidentne sprzężenie zwrotne: kolej doprowadzono do miejscowości górskich, które już były popularnymi letniskami lub uzdrowiskami (np. Szklarska Poręba, Karpacz, Świeradów-Zdrój, Lądek-Zdrój, Polanica-Zdrój, Duszniki-Zdrój, Kudowa-Zdrój), co przyczyniało się do wzrostu ruchu turystycznego i było katalizatorem dalszych inwestycji infrastrukturalnych (Potocki 2004). Czynnikiem dostępności komunikacyjnej ma dwojakie znaczenie. Z jednej strony decyduje o łatwości (lub trudności) w dotarciu do miejscowości górskiej (rozumianej głównie w kontekście czasochłonności), ale także fizycznych ograniczeń w poruszaniu się w okresie zimowym. Z drugiej strony umożliwia potraktowanie danej miejscowości jako bazy pobytowej, co pozwala podjąć się wycieczek w okolicę. Tak więc, czynnik ten faworyzuje położone w pobliżu głównych tras komunikacyjnych, raczej w dolinach niż wysoko na grzbietach, o centralnym położeniu w obrębie danego pasma górskiego.

Ostatnią grupą czynników określających szanse rozwojowe miejscowości turystycznych tworzą elementy związane z inwestowaniem w bazę noclegową, gastronomiczną, towarzyszącą, infrastrukturę dla turystyki letniej i zimowej,

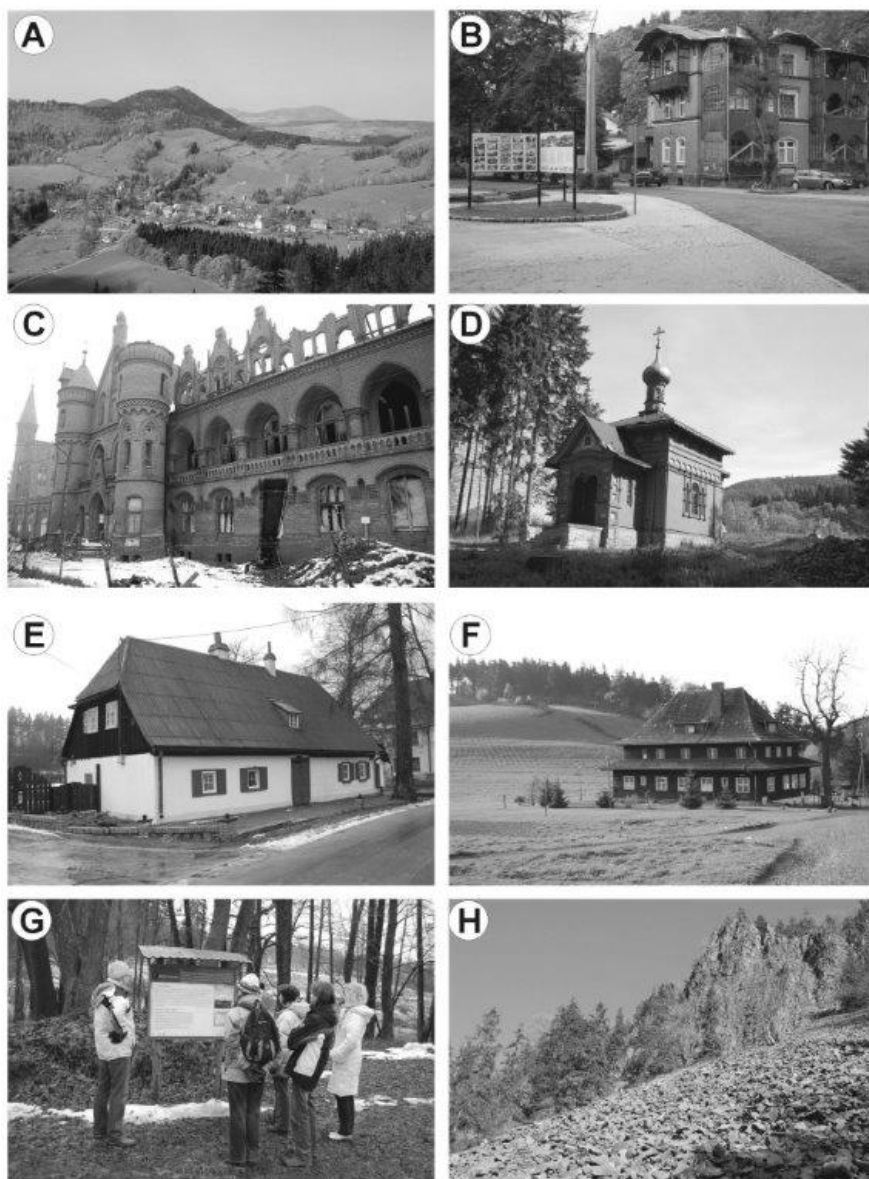
a także z promocją i marketingiem usług turystycznych. Są one najbardziej dynamiczne i mogą w ciągu kilku lat przekształcić miejsce mało znane w lokalne, a następnie regionalne centrum ruchu turystycznego. W Polsce rola tego czynnika jest najbardziej widoczna w pasie pojezierzy i na wybrzeżu Bałtyku, w Sudetach większość nowych inwestycji w bazę turystyczną jest prowadzona w obrębie istniejących i od dawna popularnych miejscowości (Karpacz, Kudowa-Zdrój, Zieleniec).

SOKOŁOWSKO – CHARAKTERYSTYKA OGÓLNA MIEJSCOWOŚCI

Sokołowsko jest położone we wschodniej, najwyższej części Gór Kamiennych, noszącej nazwę Gór Suchych. Ich najwyższy szczyt – Waligóra (936 m) – znajduje się 3 km na wschód od miejscowości. Zabudowania Sokołowska leżą na wysokości 520–580 m n.p.m., w głębokiej kotlinie nazywanej Kotliną Sokołowską (ryc. 1A), otoczonej stromymi stokami wyrazistych kulminacji Gór Suchych – Włostowej (901 m) od południowego wschodu, Bukowca (898 m) od północnego wschodu, Stożka Małego (750 m) od północnego zachodu i Garbatki (797 m) od południowego zachodu. Miejscowość jest obecnie zamieszkiwana przez około 750 osób, choć w początkach XX wieku liczba mieszkańców dochodziła do 1400 (Staffa i wsp. 1996). Historia Sokołowska sięga XIV wieku, ale o rozwoju miejscowości można mówić dopiero od połowy XVIII wieku. Warunki naturalne nie sprzyjały rolnictwu, a głównym źródłem utrzymania było chałupnicze tkactwo i rzemiosło.

Momentem przełomowym w dziejach miejscowości okazała się wizyta w 1849 roku zafascynowanej lecznictwem uzdrowskim hrabiny Marii von Colomb, która dostrzegła potencjał Sokołowska (wówczas zwanego Görbersdorf). Hrabina wykupiła wieś wraz z otaczającymi ją terenami od rodziny Hochbergów i otworzyła zakład leczenia zimną wodą na wzór metod stosowanych przez Vinzenza Priesnitzę w uzdrowisku Gräfenberg w Sudetach Wschodnich (obecnie Lázně Jeseník) (Spałek i Trzewikowska 2009). Jednak miejscowość zaczęła rozkwitać i przynosić dochody dopiero po jej przejęciu przez szwagra hrabiny – doktora Hermanna Brehmera, który specjalizował się w leczeniu gruźlicy według własnej nowatorskiej metody. W 1855 roku uruchomił on w Sokołowsku pierwsze na świecie specjalistyczne sanatorium leczenia gruźlicy, oparte na metodach leczenia klimatyczno-dietetycznego. Brehmer rozbudował infrastrukturę kurortu – oprócz domu kuracyjnego wybudował pensjonaty oraz założył park leśny o powierzchni 70 ha, a w nim liczne pawilony, fontanny, miejsca odpoczynku i dodatkowe atrakcje zachęcające do spacerów, np. grotę Hermana z bloków włoskiego trawertynu, pawilon Humboldta czy zameczek Friedenstein. Budynki sanatoryjne i pawilony w parku projektował znany architekt Edwin Oppler. W końcu lat 70. XIX wieku wzniesiono nowy, bardzo okazały dom zdrojowy, również według projektu Opplera. Dla gości zakładu dr Brehmera przygotowano łącznie ponad 300 pokoi, nie tylko w zakładzie uzdrowskim, ale również w pobliskich willach i pensjonatach.

Zakład bardzo szybko stał się popularny w całej Europie. W 1872 roku leczyło się w nim 396 osób, w tym 25 z Polski, a w 1873 – 706 osób, w tym 110 z Polski (Spałek i Trzewikowska 2009). W kolejnych latach otwarto następne sanatoria – w 1874 roku ośrodek doktora Theodora Römplera, a w 1894 – sanatorium dr. Weickersa. W obu stosowano metody leczenia dr. Brehmera. Przy sanatorium Römplera



A – widok ogólny miejscowości spod szczytu Włostowej
 B – fragment centralnej części miejscowości, ze skwerem im. K. Kieślowskiego
 C – zrujnowane dawne sanatorium „Grunwald”
 D – cerkiew w dawnym parku zdrojowym
 E – tzw. dom pisarza – przykład tradycyjnego budownictwa sudeckiego
 F – schronisko PTTK „Andrzejówka”
 G – turyści na ścieżce przyrodniczej wokół Sokołowska
 H – Czerwone Skalki pod Suchawą (fotografie: P. Migoń)

Rycina 1. Atrakcje turystyczne Sokołowska i najbliższej okolicy

powstał rozległy park, wybudowano ogród zimowy oraz zadaszoną leżakownię. Dla licznie przybywających gości z Rosji została wybudowana mała cerkiew. W 1903 roku uzdrowisko Görbersdorf przyjęło 1125 kuracjuszy.

Na wzór uzdrowiska w Görbersdorf powstawały inne kurorty w Europie, między innymi szwajcarskie Davos czy Zakopane. W latach 1874–1880 mieszkał tu i pracował dr Alfred Sokołowski, na cześć którego nazwano miejscowość po II wojnie światowej. Sokołowski był najpierw asystentem Brehmera, a po dwóch latach został jego zastępcą (Kiekrzek i wsp. 2007).

W Sokołowsku przebywało wielu sławnych ludzi, między innymi Tytus Chałubiński z ciężko chorym na gruźlicę synem Franciszkiem. Na początku XX wieku odpoczywał tu i tworzył noblista Gerhart Hauptmann oraz jeden z najwybitniejszych śląskich malarzy Maksymilian Avenarius.

W latach 30. XX wieku, głównie za sprawą gości ze Skandynawii, popularne stało się narciarstwo. Na zboczach doliny Bittergrund wybudowano nawet niewielką – 60-metrową skocznię narciarską (Gonda-Soroczyńska i Soroczyńska 2010).

W okresie II wojny światowej zabudowa uzdrowiska praktycznie nie ucierpiała (ryc. 1B). Po zmianie nazwy na Sokołowsko miejscowość pozostała uzdrowiskiem o profilu przeciwgruźliczym (choć oficjalnego statusu uzdrowiska nie posiadała) i rozszerzono jego zakres w kierunku leczenia dróg oddechowych. Główny budynek sanatorium Brehmera nazwano „Grunwald” i wykorzystywano do celów leczniczych do lat 50. XX wieku. Później, w wyniku zaniedbań i braku remontów przestał być wykorzystywany i popadał w ruinę (ryc. 1C). Pod koniec lat 70. XX wieku najstarsza część sanatorium została rozebrana. Dewastacji uległ również park zdrojowy, altany i pawilony. Na potrzeby leczenia nadal wykorzystywano budynek dawnego sanatorium Römplera, którego nazwę zmieniono na „Biały Orzeł”, oraz sanatorium Weickersa, nazwane „Chrobry”.

Po przemianach polityczno-gospodarczych w Polsce po 1989 roku Sokołowsko, podobnie jak pobliski Wałbrzych, znalazło się w trudnej sytuacji ekonomicznej i społecznej. Część obiektów leczniczych i sanatoryjnych została zamknięta. Wielu mieszkańców Sokołowska straciło pracę, zabrakło także odpowiednich funduszy na remonty i renowację zabytkowej architektury.

W 2013 roku na terenie miejscowości funkcjonowały trzy zakłady lecznicze – sanatorium „Biały Orzeł”, należący do spółki Sanatoria Dolnośląskie, Wojewódzki Specjalistyczny Zespół Opieki Zdrowotnej Chorób Płuc (dawnie sanatorium „Odrodzenie”) oraz Niepubliczny Zakład Opiekuńczo-Leczniczy o profilu psychogeriatrycznym „Inter-Med”, wykorzystujący dawne sanatorium „Chrobry”.

WALORY KRAJOZNAWCZE SOKOŁOWSKA

Na terenie Sokołowska znajduje się około 50 obiektów wpisanych do rejestru zabytków (Gonda-Soroczyńska 2011), jednak wiele z nich jest bardzo zaniedbanych. Najbardziej okazały w przeszłości obiekt – neogotyckie, wybudowane z czerwonej cegły sanatorium Brehmera – to obecnie całkowicie zrujnowany i częściowo już rozebrany budynek grożący zawaleniem. Pozostałe dwa historyczne

obiekty sanatoryjne – sanatoria Römplera i Weickersa – są w dobrym stanie technicznym, jednak poważnej odnowy wymaga ogród zimowy i leżakownia w pierwszym budynku.

Atrakcyjne są również tereny parkowe, które łącznie zajmują około 150 ha, gdzie wśród nasadzonych gatunków egzotycznych rosną: choina kanadyjska, cyprysik groszkowy, dagleźja zielona i jodła kalifornijska (Staffa i wsp. 1996). W różnym stanie zachowały się elementy tzw. małej architektury parkowej. Część z nich, jak na przykład ujęcie wody źródlanej koło sanatorium Römplera (Wald Quelle) i rzeźby parkowe, zostały niedawno odnowione, inne – jak unikatowa grota Hermana – są w stanie daleko posuniętej dewastacji.

Do bardzo interesujących zachowanych obiektów należy dawne obserwatorium astronomiczne w parku przylegającym do sanatorium Brehmera, wybudowane około 1876 roku według projektu Edwina Opplera w stylu neogotyku niemieckiego. Obecnie jest ono wykorzystywane jako budynek mieszkalny.

Dla turystów szczególnie atrakcyjny jest budynek niewielkiej cerkwi prawosławnej pod wezwaniem św. Archanioła Michała, znajdujący się na obrzeżach parku przy dawnym sanatorium Römplera (ryc. 1D). Cerkiew została wybudowana w 1901 roku w stylu starojarosławskim, według projektu Karla Grossera, znanego architekta, który zaprojektował między innymi hotel Monopol we Wrocławiu. Cerkiew służyła wiernym do końca lat 30. XX wieku. Po II wojnie światowej prawosławna świątynia została zdewastowana i pełniła różne funkcje, między innymi kostnicy i domu mieszkalnego. Wróciła w posiadanie parafii prawosławnej w 1996 roku i po odrestaurowaniu wnętrza ponownie pełni funkcje sakralne.

Na uwagę zasługuje również tradycyjna zabudowa wiejska Sokołowska (Suchodolski 2010), a w szczególności tzw. dom pisarza (mieszkał w nim poeta niemiecki Albert Emil Brachvogel) – chata z XIX w. o konstrukcji zrębowej, będąca przykładem sudeckiego budownictwa ludowego (ryc. 1E), oraz budynek szachulcowo-przystupowy, zwany Domem Hauptmanna, ponieważ na początku XX wieku odpoczywał w nim i tworzył niemiecki noblista Gerhart Hauptmann.

Z fascynującą historią Sokołowska i jego najważniejszymi zabytkami turyści mogą się zapoznać wędrując ścieżką historyczną, utworzoną w 2010 roku dzięki staraniom Towarzystwa Rozwoju Sokołowska. Na 30 budynkach oraz elementach architektury parkowej przytwierdzono tablice informacyjne, opisujące dane obiekty i przedstawiające najważniejsze fakty z historii Sokołowska.

Do walorów turystycznych Sokołowska należą miejsca związane z polskim reżyserem Krzysztofem Kieślowskim, który jako dziecko mieszkał tu w latach 50. XX wieku Kieślowski przyjechał do Sokołowska wraz z rodzicami, z powodu chorego na gruźlicę ojca. W Sokołowsku rozpoczęły się filmowe fascynacje późniejszego reżysera. Do dnia dzisiejszego zachował się dom, w którym mieszkała rodzina Kieślowskich, i kino, w którym chętnie spędzał czas Krzysztof Kieślowski. W Sokołowsku powstały jedne z jego wczesnych filmów – „Przeświecenie” i „Szpital”, nawiązujące do jego rodzinnych doświadczeń. W planach Towarzystwa Rozwoju Sokołowska oraz Fundacji Sztuki Współczesnej „In Situ”,

która od 2007 roku jest właścicielem budynku dawnego sanatorium Brehmera, jest utworzenie w Sokołowsku muzeum Krzysztofa Kieślowskiego, które ma być nie tylko placówką muzealną, ale również swoistym laboratorium twórczym, realizującym prace związane ze sztuką filmową.

Największą imprezą cykliczną i równocześnie wydarzeniem o największym rozgłosie medialnym organizowanym w Sokołowsku jest Festiwal Filmowy Hommage à Kieślowski, odbywający się od 2011 roku. Od kilku lat organizowane są również cykliczne imprezy o charakterze rekreacyjnym, takie jak Festiwal Sokołowsko Nordic Walking Ziemi Wałbrzyskiej czy festiwal lepienia bałwanów. Największą rekreacyjną imprezą masową organizowaną w pobliżu Sokołowska jest narciarski Bieg Gwarków, którego tradycje sięgają lat 70. XX wieku. W 2013 roku w biegu tym uczestniczyło około 700 osób.

WALORY TURYSTYCZNE NAJBLIŻSZYCH OKOLIC SOKOŁOWSKA

W najbliższej okolicy miejscowości, rozumianej jako obszar w promieniu kilku kilometrów i zasięgu kilkugodzinnych wędrówek, znajduje się sporo miejsc będących rzeczywistymi lub potencjalnymi atrakcjami turystycznymi. Są wśród nich obiekty przyrodnicze – skałki, punkty widokowe, przełomy rzeczne – oraz obiekty kulturowe, będące świadectwem działań człowieka w różnych okresach. Większość obszarów leśnych wokół miejscowości znalazła się w granicach Parku Krajobrazowego Sudetów Wałbrzyskich, utworzonego w 1998 roku.

Do szczególnie atrakcyjnych miejsc wokół Sokołowska należą punkty widokowe zlokalizowane na szczytach Gór Suchych lub w ich sąsiedztwie, umożliwiające podziwianie rozległych panoram obejmujących większość polskich Sudetów, od Karkonoszy ze Śnieżką na zachodzie po Góry Sowie, Góry Stołowe, a przy dobrej widoczności także odległy o ponad 50 km Masyw Śnieżnika. Dwa z nich – na granicznym Ruprechtickim Śpićaku oraz na Stożku Wielkim – zostały specjalnie zagospodarowane przez wzniesienie wież i pomostów widokowych (na pierwszym ze szczytów jest w tym celu wykorzystywana wieża telefonii komórkowej). Na Garbatce i pod Włostową rozległe widoki w kierunku zachodnim rozpościerają się ze skałek położonych przy znakowanych szlakach turystycznych.

Form skałkowych, często występujących w Sudetach, jest w Górach Suchych niewiele i z reguły są one ukryte w gęstym lesie, stąd ich atrakcyjność turystyczna jest niższa niż podobnych obiektów w Karkonoszach lub w Górach Stołowych. Na szczególną uwagę zasługują urwiska Czerwonych Skałek pod Suchawą (ryc. 1H), sięgające do 30 m wysokości, do których nie prowadzi żaden znakowany szlak turystyczny. Są one jednak widoczne z wielu miejsc w sąsiedztwie. Czerwone Skałki mają status pomnika przyrody, podobnie jak sąsiednia Małpia Skała pod Kostrzyną, która jest jednak całkowicie schowana w lesie. Skałki Gór Suchych są na ogół elementami większych i nader intrygujących form rzeźby terenu – dawnych osuwisk (Jońca 1987, Migoń 2010). Osuwiska takich rozmiarów, jak występujące w sąsiedztwie Sokołowska, są rzadkością w skali Sudetów i są potencjalną atrakcją geoturystyczną. W ich obrębie znajduje się wiele interesujących mniejszych obiektów, jak nagie stożki usypiskowe (pod Czerwo-

mi Skałkami), głazowiska (pod Garbatką), jeziora osuwiskowe (pod Kostrzyną). Z procesami naturalnego osuwania stoków górskich są też związane Szczeliny Wiatrowe pod kulminacją Lesistej Wielkiej, na zachód od doliny Ścinawki. Nazwa pochodzi od strumienia ciepłego powietrza wydobywającego się ze szczelin porą zimową, a chłodnego w porze letniej. Najgłębsze rozpadliny mają 4 m głębokości. O tej przyrodniczej osobliwości pisano już w czasach niemieckich, później także w polskich wydawnictwach przewodnikowych, a w 2008 roku formalnie nadano im status pomnika przyrody. Brak łatwo dostępnej informacji zmniejsza jednak atrakcyjność tego miejsca, podobnie jak innych form związanych z osuwiskami, stąd rzeźbę osuwiskową Gór Suchych należy traktować raczej jako zasoby turystyczne do wykorzystania niż istniejące walory turystyczne.

Ponadprzeciętnymi walorami krajoznawczo-krajobrazowymi cechują się także niektóre doliny w sąsiedztwie miejscowości, między innymi górna część doliny Sokołowca, którą prowadzi pieszy szlak turystyczny do schroniska PTTK „Andrzejówka” (ryc. 1F), a także głęboki, przełomowy odcinek doliny Ścinawki między Unisławiem Śląskim a Mioszowem. Tym ostatnim nie prowadzi jednak żaden znakowany szlak pieszy. W górnej części doliny Sokołowca i na północnych stokach Suchawy, Kostrzyny i Włostowej wytyczono określoną ścieżkę przyrodniczą, składającą się z 12 przystanków (ryc. 1G). Na tablicach zostały objaśnione niektóre elementy budowy geologicznej i przedstawione typowe dla tego obszaru gatunki roślin i zwierząt.

Wyróżniającym się obiektem historycznym w sąsiedztwie Sokołowca są ruiny zamku Radosno, znajdujące się około 2 km na wschód od centrum miejscowości, na wyniosłym grzbiecie skalnym. Powstał on zapewne w połowie XIII wieku, a jako siedziba rycerzy-rozbójników został zniszczony w końcu XV wieku. Z zabudowań zamkowych przetrwały praktycznie tylko fragmenty wieży obronnej o wysokości 9 m, widoczna jest też wykuta w skale sucha fosa. Do ruin doprowadza znakowany szlak turystyczny.

W zasięgu godzinnej wędrowki malowniczym, otwartym terenem jest miejscowość Unisław Śląski, położona przy szosie z Wałbrzycha do Mioszowa (kursują nią mikrobusey do Sokołowca). Wśród zabytków wsi są: czynny kościół katolicki z początków XVII wieku, pozostający w ruinie dawny kościół ewangelicki z okazałą wieżą oraz budynki mieszkalne o konstrukcji szachulcowej. Interesującym obiektem dziedzictwa kulturowego, równocześnie świadectwem rozwoju funkcji turystycznej w Sudetach jest budynek schroniska PTTK „Andrzejówka” pod najwyższą w Górach Suchych Waligórą, na Przełęczy Trzech Dolin. Zostało ono wzniesione w 1933 roku, ma stylowe wnętrza, a na szczególną uwagę zasługują oryginalne, ozdobne elementy snycerki.

Wszystkie wymienione dotąd obiekty znajdują się na terenie Polski lub na granicy z Czechami (Ruprechtický Špičák). Przystąpienie do układu z Schengen stworzyło nowe możliwości dla turystyki i włączyło w zakres walorów i atrakcji turystycznych najbliższej okolicy także obiekty położone po drugiej stronie granicy. Po południowej stronie Gór Suchych, w odległości około 4 km, znajduje się wieś Vižňov, posiadająca dwa znaczące obiekty krajoznawcze. Pierwszym z nich jest barokowy kościół św. Anny z lat 1724–1728, należący do wyjątkowo cennej

pod względem architektonicznym grupy wiejskich kościołów okolic Broumova, zaprojektowanych przez wybitnych architektów czeskiego baroku – Krzysztofa i Kiliana Ignacego Dientzenhoferów (Dudziak 1997). Jakkolwiek kościół wymaga remontu, to nadal imponuje osobliwą bryłą na planie elipsy o wklęsłych bokach. Drugą, znacznie nowszą atrakcją jest plenerowa ekspozycja geologiczna, ukazująca typowe skały występujące w niecce śródsudeckiej i przedstawiająca na planszach i przekrojach historię rozwoju geologicznego regionu. Z Sokołowska do Vižnova można dojść znakowanym szlakiem turystycznym. Warto odnotować, że pieszą wędrowkę do Vižnova i tamtejszej gospody polecano już w niemieckich przewodnikach po okolicy (Letzner 1890).

STAN INFRASTRUKTURY TURYSTYCZNEJ I PARATURYSTYCZNEJ SOKOŁOWSKA I OKOLIC

W 2013 r. oprócz bazy noclegowej istniejących sanatoriów „Biały Orzeł” i Zakładu Opiekuńczo-Leczniczego „Inter-Med” (łącznie oferujących 189 miejsc noclegowych), praktycznie niedostępnej dla osób, które nie korzystają z leczenia, w Sokołowsku usługi hotelarskie prowadziły 3 obiekty (hotel „Leśne Źródło” – około 33 miejsca noclegowe, ośrodek wypoczynkowy „Radosno” – 48 miejsc, Ekumeniczny Ośrodek Spotkań Integracyjnych – 36 miejsc) oraz oddalony o 2 km od Sokołowska gościniec „Eden” (40 miejsc noclegowych)¹. Z noclegów można również skorzystać w oddalonym o 3 km drogi pieszej schronisku „Andrzejówka”. Wszystkie wymienione obiekty w Sokołowsku oferują także usługi gastronomiczne, choć ogólnie dostępna jest jedynie restauracja „Leśne Źródło”. Ponadto, usługi tego typu prowadzi „Kawiarenka smaków”, położona w centrum Sokołowska. W 2014 roku planowane jest otwarcie nowego obiektu hotelarskiego dla kilkudziesięciu osób, z dużą restauracją dla około 150 gości. Na potrzeby organizacji spotkań lub konferencji wykorzystywany jest także budynek miejscowego kina, na co dzień zamkniętego. Zaplecze usługowe miejscowości jest obecnie dość skromne i składa się z kilku sklepów spożywczo-przemysłowych oferujących podstawowy asortyment.

Sokołowsko jest ważnym węzłem szlaków turystycznych, a ich sieć w najbliższej okolicy należy do najgęstszych w Sudetach. Przez miejscowość przebiega czerwony główny szlak sudecki im. Mieczysława Orłowicza, którym można dojść przez masyw Bukowca do schroniska „Andrzejówka” i na Lesistą Wielką, południowym skrajem prowadzi zaś długodystansowy szlak niebieski, łączący miejscowość z Mieroszowem i schroniskiem „Andrzejówka” przez Włostową i Suchawę. Znakowanymi szlakami można także dojść do Unisławia Śląskiego, na szczyt Stożka Wielkiego, przez ruiny zamku Radosno na Waligórze i najkrótszą drogą doliną Sokołowca do „Andrzejówki”. Krótki szlak łącznikowy doprowadza do granicznego szlaku zielonego. Tak gęsta sieć szlaków, w połączeniu z nieznanymi drogami leśnymi, stwarza liczne możliwości kilkugodzinnych lub

¹ <http://sokolowsko.pl/pl/dla-turysty/noclegi-i-gastronomia> [24.09.2013].

całodziennych pieszych wycieczek. Należy jednak zaznaczyć, że niektóre odcinki wiodą bardzo stromymi stokami i dla wielu osób mogą okazać się zbyt trudne, a podczas deszczu lub w warunkach oblodzenia nawet niebezpieczne.

Drogi prowadzące dolinami i trawersujące stoki zostały wykorzystane do utworzenia sieci tras rowerowych, obejmującej całe Góry Suche – od Sokołowska na zachodzie po Głuszycę na wschodzie. Są one także używane do nordic walking. Zimą drogi te są wykorzystywane jako trasy dla narciarstwa śladowego. Warunki do uprawiania narciarstwa zjazdowego są bardziej ograniczone. W Sokołowsku znajduje się tylko jeden krótki (niecałe 400 m) stok narciarski, ale wyciąg od pewnego czasu nie działa. Kilka wyciągów jest zlokalizowanych na łąkach wokół schroniska „Andrzejówka”, natomiast najbliższą większą stacją narciarską jest Rzczałka w Górach Sowich, oddalona o mniej więcej 35 km.

Sokołowsko jest położone 3 km od drogi krajowej nr 35, prowadzącej z Wrocławia przez Świdnicę, Wałbrzych, Mieroszów do przejścia granicznego w Golińsku. Odległość od Wrocławia wynosi 90 km, od centrum Wałbrzycha – 15 km. Do miejscowości prowadzi tylko jedna droga dojazdowa, a poważnym utrudnieniem komunikacyjnym jest niski (3,5 m) wiadukt pod nieużytkowaną w ruchu pasażerskim linią kolejową z Wałbrzycha do Mieroszowa. Plany budowy alternatywnej drogi jezdnej od strony Unisławia Śląskiego nie zostały zrealizowane w związku z wykazaniem silnym negatywnym oddziaływaniem takiej inwestycji na przyrodę. Komunikacja zbiorowa obsługująca Sokołowsko to mikrobusy kursujące na trasie Wałbrzych – Mieroszów, z częstotliwością co około 1,5 godziny.

MOŻLIWOŚCI TURYSTYCZNEGO WYKORZYSTANIA CENTRALNEGO POŁOŻENIA SOKOŁOWSKA W SUDETACH ŚRODKOWYCH

Pod względem geograficzno-turystycznym położenie Sokołowska w Sudetach Środkowych należy uznać za bardzo korzystne, gdyż w stosunkowo niewielkiej odległości (do 50 km – około 1 godziny jazdy w terenie podgórskim) jest położonych wiele obiektów i miejsc, będących albo od dawna uznanymi atrakcjami turystycznymi, albo mającymi duży potencjał aby stać się takimi w niedalekiej przyszłości (tab. 1, ryc. 2). Są wśród nich obiekty o randze ponadregionalnej, zarówno w grupie atrakcji przyrodniczych, jak i kulturowych. Do tych pierwszych zaliczają się położone na terytorium Czech piaskowcowe skalne miasta w okolicach miejscowości Teplice nad Metuji i Aadršpach. Już pod koniec XVIII wieku były one „obowiązkowymi” punktami na trasie turystycznych peregrynacji po Sudetach, czemu dają wyraz wspomnienia ówczesnych podróżników, także przybywających z terenu Polski (Jaworski 1988, Imlauf i Bohadlo 1997). Obecnie należą do głównych atrakcji turystycznych północnych Czech. Do najwybitniejszych przykładów barokowej architektury sakralnej środkowej Europy należy Opactwo Cystersów w Krzeszowie, w obecnym kształcie pochodzące z 1. połowy XVIII wieku, z kościołem Wniebowzięcia NMP na czele. Opactwo, wraz z położonymi wokół miejscowości obiektami Kalwarii Krzeszowskiej, zostało wpisane na listę Pomników Historii i znajduje się na liście obiektów zgłoszonych jako potencjalne obiekty Światowego Dziedzictwa UNESCO. Niemniej wysoka jest ranga zamku

Książ – trzeciego pod względem kubatury w Polsce (po zamku w Malborku i Wawelu), z którym sąsiaduje rozległe założenie parkowe. Na liście Światowego Dziedzictwa UNESCO znajduje się od 2001 roku Kościół Pokoju w Świdnicy – unikatowy obiekt sakralny wzniesiony przez protestantów po wojnie trzydziestoletniej, w latach 1652–1654, zachowany w swej pierwotnej postaci do naszych czasów, mimo że został wzniesiony z nietrwałych elementów konstrukcyjnych. Do najczęściej odwiedzanych obiektów turystycznych w Sudetach należą także udostępnione do zwiedzania z przewodnikiem podziemne kompleksy w okolicach Walimia, Rzeczeki i Głuszycy, budowane pod koniec II wojny światowej jako kwatery Hitlera i naczelnego dowództwa wojsk niemieckich (Kowalski i wsp. 2009).



Rycina 2. Położenie Sokołowska względem głównych atrakcji turystycznych Sudetów Środkowych po stronie polskiej i czeskiej (opracowanie własne)

Tabela 1. Odległości drogowe od Sokołowska do wybranych atrakcji turystycznych Sudetów Środkowych

Obiekt	Odległość [km]	Czas przejazdu [min]
POLSKA		
<i>Obiekty przyrodnicze:</i>		
Rezerwat Głazy Krasnoludków	16	22
Przełęcz Sokola koło Rzeczeki (punkt wyjścia na Wielką Sowę)	29	40
<i>Obiekty kulturowe:</i>		
Wałbrzych (Stare Miasto, Stara Kopalnia)	16	18
Szczawno-Zdrój	22	33
Zamek Książ	26	39
Opactwo Cystersów w Krzeszowie	17	21
Chełmsko Śląskie (Domki Tkaczy)	17	22
Kamienna Góra (Stare Miasto, dawna podziemna fabryka Arado)	27	36
Zagórze Śląskie – zamek Grodno i Jezioro Bystrzyckie	23	29
Niedokończona kwatery Hitlera „Riese” koło Walimia (kompleksy Rzeczeki i Włodarz)	28/30	36/40
Niedokończona kwatery Hitlera „Riese” koło Walimia (kompleks Osówka)	22	30
Kopalnia – muzeum węgla kamiennego w Nowej Rudzie	39	54
Świdnica (stare miasto, Kościół Pokoju)	34	42
CZECHY		
Broumov (opactwo benedyktynów, browar Otovice)	20	30
Broumovské stěny (Hvězda)	31	45
Skalne miasto Adršpach	16	27
Skalne miasto Teplice	22	33
Žaclěb (skansen górniczy)	34	48

Źródło: www.viamichelin.pl, w niektórych przypadkach zmodyfikowane i uzupełnione przez autorów.

Część miejsc uwzględnionych w tabeli 1 łączy w sobie elementy przyrodnicze i kulturowe. Zamek Książ i niedalekie zabytkowe zabudowania Sudeckiego Stada Ogierów to cenne obiekty, natomiast w ich bezpośrednim sąsiedztwie znajduje się głęboki, skalisty jar rzeki Pełcznicy, udostępniony siecią znakowanych szlaków turystycznych i będący centralnym punktem Książańskiego Parku Krajobrazowego. Podobnie wysoka ranga turystyczna okolic Zagórza Śląskiego wynika nie tylko z obecności udostępnionych do zwiedzania ruin zamku Grodno, ale także sąsiedztwa przełomowego odcinka doliny Bystrzycy, częściowo zalanego wodami sztucznego jeziora spiętrzonego zaporą w 1914 r. (Staffa i wsp. 1995), ze zboczami obfitującymi w skalne ściany i rumowiska.

PODEJMOWANE DZIAŁANIA I PLANY NA PRZYSZŁOŚĆ

Od kilku lat środowisko lokalne bardzo intensywnie promuje pomysł przywrócenia Sokołowskiemu funkcji uzdrowiskowej. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w strategii rozwoju gminy Mieroszów, do której należy Sokołowsko, zarówno na lata 2003–2012 i nowej, na lata 2013–2020, jak i w strategii rozwoju Aglomeracji Wałbrzyskiej na lata 2013–2020. Jest to spójne ze założeniami strategii dla całego województwa dolnośląskiego, w której rozwój turystyki uzdrowiskowej należy do elementów kluczowych. Jednak przywrócenie tej funkcji wiąże się z dużymi inwestycjami infrastrukturalnymi, które przekraczają możliwości finansowe gminy. Dlatego Sokołowsko stara się o środki zewnętrzne, między innymi z Dolnośląskiego Funduszu Pomocy Rozwojowej.

Wśród podjętych działań mających na celu przywrócenie uzdrowiskowej funkcji Sokołowska były badania klimatu przeprowadzone przez Polską Akademię Nauk, które potwierdziły jego właściwości lecznicze oraz wykonanie odwiertu geologicznego w celu przebadania właściwości wód głębinowych. Podjęto również prace remontowe części dawnych budynków sanatoryjnych oraz wstępną rewitalizację terenów parkowych. Wszystko to ma za zadanie stworzenie załączka do odbudowy sanatorium leczenia chorób dróg oddechowych, zarówno dorosłych, jak i dzieci, a w przyszłości możliwości rozwinięcia usług typu spa i wellness, adresowanych także do osób zdrowych. Analizowane są również możliwości uzyskania przez Sokołowsko statusu uzdrowiska².

Oprócz rozwoju turystyki uzdrowiskowej gmina planuje rozwijać turystykę aktywną i krajoznawczą. Do rozwoju turystyki kulturowej powinny przyczynić się działania Fundacji Sztuki Współczesnej „In Situ”, która od 2011 roku co roku organizuje Festiwal Filmowy im. Krzysztofa Kieślowskiego oraz Międzynarodowy Festiwal Sztuki Efemerycznej – Konteksty. W planach Fundacji jest stworzenie Międzynarodowego Laboratorium Kultury wraz z archiwum twórczości Krzysztofa Kieślowskiego. Siedziba Laboratorium miałaby się mieścić w odbudowanym budynku sanatorium „Grunwald”, którego fundacja „In Situ” jest obecnym właścicielem. Oprócz festiwalu fundacja planuje organizację warsztatów filmowych, wystaw, plenerów artystycznych, sympozjów i konferencji związanych z kulturą i edukacją. Przywrócenie zrujnowanego budynku sanatorium „Grunwald” do stanu dawnej świetności jest jednak niepewne, a dotychczasowe doświadczenia nie napawają optymizmem.

Do rozwoju turystyki krajoznawczej oraz budowania tożsamości lokalnej przyczynia się Towarzystwo Rozwoju Sokołowska, które przygotowało między innymi ścieżkę historyczną, folder o Sokołowskiu, prowadzi konkursy dla dzieci i młodzieży oraz okazjonalne imprezy i wydarzenia dla mieszkańców. Do ciekawych inicjatyw, praktycznie niewymagających żadnych nakładów finansowych, należy przygotowanie *questingu* „Wyprawa odkrywców – kuracja sokołowska”, czyli

² <http://sokolowsko.pl/pl/aktualnosci/z-sokolowska/338-marszalek-o-przyszlosci-sokolowska> [24.09.2013].

gry terenowej prezentującej w nowatorski sposób historię i przyrodę miejscowości. Gra skierowana jest zarówno do turystów, jak i mieszkańców, w tym rodzin z dziećmi i grup szkolnych.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Walory miejscowości i jej położenia w Sudetach Środkowych stwarzają korzystne warunki do dalszego rozwoju funkcji turystycznej i powrotu do czasów świetności, przypadających na 2. połowę XIX i początek XX w. Wprawdzie dzisiejsze Sokołowsko pozostało miejscowością głównie turystyczną, niemniej jest mało znane i niedoinwestowane, podczas gdy możliwości rozwoju są znaczące. Obejmują one zarówno odtworzenie funkcji uzdrowiskowej, ograniczonej po 1989 r., jak i uczynienie z Sokołowska miejsca wybieranego przez turystów spoza regionu na dłuższy pobyt w Sudetach. Liczne interesujące obiekty w miejscowości (jakkolwiek niektóre wymagają pilnej rewitalizacji), gęsta sieć szlaków turystycznych w najbliższej okolicy i mnogość atrakcji krajoznawczych, wreszcie łatwa dostępność do wielu turystycznie atrakcyjnych obiektów oraz miejsc w Polsce i w Czechach, w tym obiektów z Listy Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Przyrodniczego UNESCO, pozwalają stworzyć interesujący program tygodniowego lub dłuższego pobytu.

Funkcja uzdrowiskowa powinna być w przyszłości rozszerzana o coraz bardziej popularną w Polsce turystykę wypoczynkową, połączoną z korzystaniem z zabiegów spa i wellness oraz z różnymi formami rekreacji. Turystyka zdrowotna i uzdrowiskowa mogłaby się stać motorem ponownego rozwoju Sokołowska, a inne formy i rodzaje turystyki (turystyka aktywna, krajoznawcza i kulturowa) byłyby uzupełnieniem oferty miejscowości. Taki rozwój zniwelowałby ponadto zjawisko sezonowości i mógłby być adresowany do różnych odbiorców usług turystycznych.

Bariery rozwoju wiążą się głównie z niedostatkiem infrastruktury turystycznej i ograniczoną podażą usług turystycznych, zmiana zaś obecnego stanu rzeczy wymagałaby znacznych nakładów finansowych. Zwiększeniu powinna ulec liczba miejsc noclegowych w różnych standardach, jak i podaż usług gastronomicznych. Jakkolwiek możliwości spędzania czasu na wolnym powietrzu są różnorodne, to ofert na dni z niesprzyjającą pogodą czy wieczory praktycznie w miejscowości brak i wymagałaby ona stworzenia. Nie ma w miejscowości punktu informacji turystycznej, trudno dostępne są także materiały informacyjne o okolicy. Istotnym problemem jest ograniczona dostępność komunikacyjna, zwłaszcza transportem zbiorowym. Wzorem innych miejscowości turystycznych w Sudetach, także w Sokołowsku powinna w przyszłości pojawić się oferta zorganizowanych wycieczek do wybranych, turystycznie atrakcyjnych miejsc w polskich i czeskich Sudetach. Techniczną barierą, pozostawiającą Sokołowsko głównie turystom indywidualnym, jest niski wiadukt na jedynej drodze dojazdowej do miejscowości, uniemożliwiający korzystanie ze standardowych autokarów turystycznych. W warunkach przynależności do układu z Schengen na większą skalę powinna być prowadzona promocja całościowo postrzeganego

regionu Sudetów Środkowych, zarówno polskiej, jak i czeskiej strony. Tabela 1 pokazuje, że tuż za granicą można obejrzeć kulturowe i przyrodnicze obiekty o cechach wyjątkowości w skali Europy Środkowej, także wycieczki piesze z miejscowości mogą mieć charakter transgraniczny.

Podsumowując, Sokołowsko jest miejscowością o znacznym potencjale rozwojowym, uwarunkowanym historycznie i podkreślonym przyrodniczymi i kulturowymi walorami bliższej i nieco dalszej okolicy. Ma wszelkie warunki, aby stać się jednym z ważniejszych ośrodków ruchu turystycznego w Sudetach, aczkolwiek wymagałoby to znacznego zainwestowania w infrastrukturę turystyczną. Pozostaje jednak pytanie, czy rozwój w tym kierunku nie zniszczy kameralnego charakteru miejscowości i harmonijnego krajobrazu kulturowego jej najbliższych okolic. Przykład Karpacza w szczególności obrazuje negatywne skutki nadmiernego rozwoju funkcji turystycznej, wraz z oszpecceniem krajobrazu wielkimi obiektami kubaturowymi. Wydaje się więc, że głównym wyzwaniem dla rozwoju Sokołowska jako miejscowości turystycznej będzie znalezienie optymalnego modelu, który z jednej strony ożywi nieco zapomnianą miejscowość, z drugiej jednak nie stworzy turystycznego molocha, oderwanego do historycznie ukształtowanych walorów okolicy.

BIBLIOGRAFIA

- Dudziak T. (1997) Dientzenhoferowie i dientzenhoferowskie zabytki w rejonie Broumova. [W:] W. Fedyk, Mrugańska B., Mrugański P., Przylibski (red.), Pielgrzymy. Informator Krajoznawczy. Wrocław, 63–86.
- Gonda-Soroczyńska E. (2011) Niewykorzystany potencjał uzdrowiska wiejskiego Sokołowsko. *Acta Scientiarum Polonorum, Architectura*, 10 (2), 25–34.
- Gonda-Soroczyńska E., Soroczyńska A.M. (2010) Zachowanie wartości środowiskowych, krajobrazowych i kulturowych na przykładzie wsi Sokołowsko. *Infrastruktura i ekologia terenów wiejskich*, 13, 75–88.
- Imlauf L., Bohadlo S. (1997) Adršpach – Teplice. Skalny labyrint. Gate, Náchod.
- Jaworski K. (1988) Turyści polscy w Teplicko-Adršpachskich Skałach w XVIII i XIX wieku. [W:] Poutnici. Informator Krajoznawczy. SKPS, Wrocław, 9–62.
- Jońca E. (1987) Projektowany rezerwat przyrody nieożywionej Jeleniec w Górach Suchych w Sudetach Środkowych. *Chrońmy Przyrodę Ojczystą*, 43 (2), 61–68.
- Kiekrzek A., Pozowski A., Kuciel-Lewandowska J. (2007) Alfred Marcin Sokołowski a Władysław Matlakowski. Przyczynek do historii sanatoryjnego leczenia gruźlicy płuc. *Roczniki Pomorskiej Akademii Medycznej w Szczecinie*, 53 (2), 124–128.
- Kowalski J.M., Kudelski R.J., Rekuć Z. (2009) Tajemnica „Riese” (wydanie uaktualnione). Na tropach największej kwatery Hitlera. Technol, Kraków.
- Letzner D. (1890) Riesengebirge and die Grafschaft Glatz (siebente Auflage). Bibliographisches Institut, Leipzig–Wien.
- Mazurski K.M. (2012) Historia turystyki sudeckiej. Wierchy, Kraków.
- Migoń P. (2010) Nowe dane do poznania rzeźby osuwiskowej Gór Kamiennych. *Przyroda Sudetów*, 13, 215–224.
- Potocki J. (2004) Rozwój zagospodarowania turystycznego Sudetów. Wydawnictwo Turystyczne Plan, Jelenia Góra.
- Potocki J. (2009) Funkcje turystyki w kształtowaniu transgranicznego regionu górskiego Sudetów. WTN, Wrocław.

- Richards B. (2003) Marketing atrakcji turystycznych. POT, Warszawa.
- Spatek K., Trzewikowska I. (2009) Uzdrowisko w Sokołowsku. *Sudety*, 12, 6–7.
- Staffa M., Janczak J., Mazurski K.R., Czerwiński J., Migoń P. (1995) Słownik geografii turystycznej Sudetów, T. 11: Góry Sowie. Wzgórza Włodzickie. I-Bis, Wrocław.
- Staffa M., Janczak J., Mazurski K.R., Czerwiński J., Potocki J. (1996) Słownik geografii turystycznej Sudetów, T. 9: Góry Kamienne. I-Bis, Wrocław.
- Suchodolski J. (2010) Zanikanie zabudowy turystycznej elementem degradacji krajobrazu w Sudetach na przykładzie Gór Suchych. [W:] D. Chylińska, J. Łach (red.), *Studia krajobrazowe a ginące krajobrazy*. UWr, Wrocław, 185–199.

Źródła internetowe:

- <http://sokolowsko.pl/pl/aktualnosci/z-sokolowska/338-marszalek-o-przyszlosci-sokolowska> [24.09.2013].
- <http://sokolowsko.pl/pl/dla-turysty/noclegi-i-gastronomia> [24.09.2013].
- www.viamichelin.pl [15.09.2013].